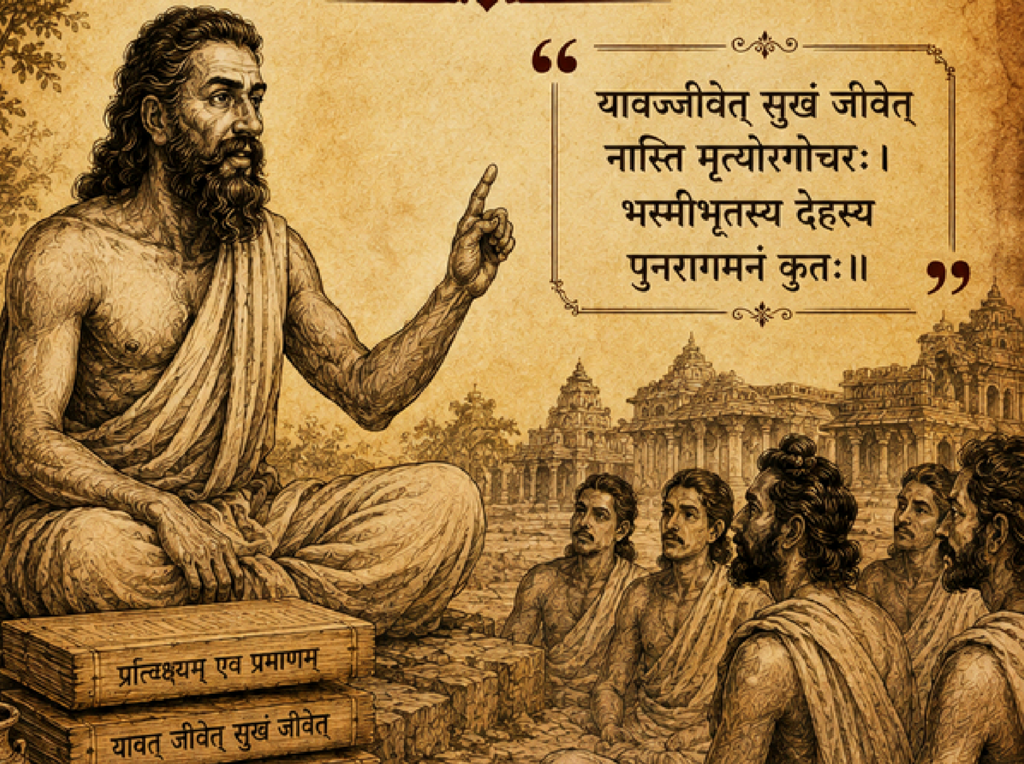
लोकायत दर्शन

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

“यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्
नास्ति मृत्योरगोचरः।
भस्मीभूतस्य देहस्य
पुनरागमनं कुतः॥”

लोकायत दर्शन

लेखक
प्रा.समीर रामचंद्र वैरागी

लोकायत दर्शन

लेखक: प्रा.समीर रामचंद्र वैरागी
पत्ता : तळेगाव दाभाडे, ता.मावळ, जि. पुणे - ४१०५०६
मोबाईल क्रमांक : ९९८७४६६४६७
ईमेल: sameer. vairagi@gmail.com

प्रकाशन दिनांक : २५/०८/२०२६
ISBN क्रमांक : 978-93-344-7367-4

अर्पणपत्रिका

क्रांतिकारी लोकायत दर्शनास सादर समर्पित

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
(लोकायत दर्शन)

लेखक परिचय

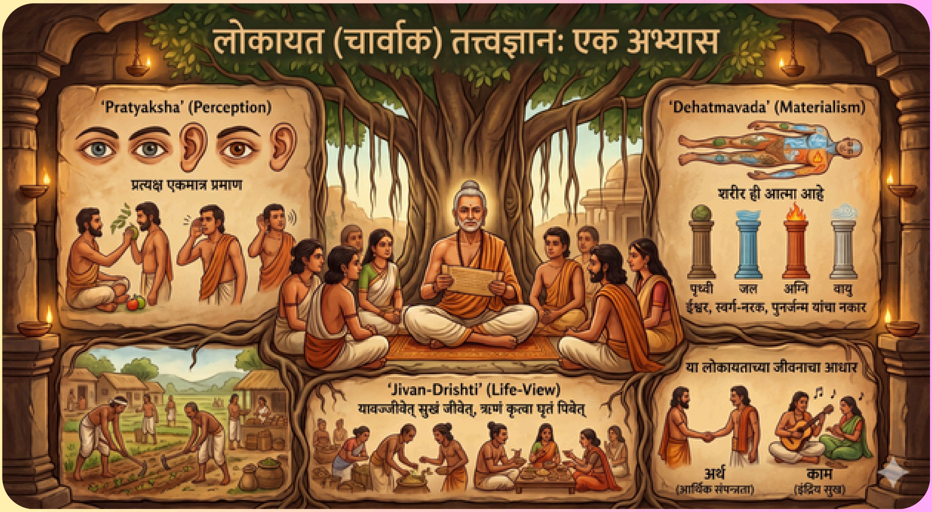

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी,
सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख(मराठी),
राजपत्रित अधिकारी(म.शि.से.), गट -अ,
महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसूफ महाविद्यालय,
जोगेश्वरी(पूर्व), मुंबई - ४०००६०.

शिक्षण : एम.ए., बी.एड., एम.फिल., नेट(जेआरएफ), सेट, वृत्तपत्रपदविका, भगवद्गीता पदविका, मोडी लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम.

अनुक्रमणिका

लोकायत दर्शन

लोकायत (चार्वाक) तत्त्वज्ञानः एक अभ्यास
'Pratyaksha' (Perception)
प्रत्यक्ष एकमात्र प्रमाण
'Dehatmavada' (Materialism)
शरीर ही आत्मा आहे
पृथ्वी
जल
अग्नि
वायु
ईश्वर, स्वर्ग-नरक, पुनर्जन्म यांचा नकार
या लोकायताच्या जीवनाचा आधार
'Jivan-Drishti' (Life-View)
यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्
अर्थ
(आर्थिक संपन्नता)
काम
(इंद्रिय सुख)

लोकायत (चार्वाक) तत्वज्ञान:
एक अभ्यास
लोकायत किंवा चार्वाक हे भारतीय तत्वज्ञानातील एक भौतिकवादी व नास्तिक मतप्रवाह आहे. हे तत्वज्ञान प्राचीन भारतात उदयाला आले आणि यांने वेद, परलोक, कर्मसिद्धांत, ईश्वर यांचे खंडन केले. यांचा मुख्य आधार प्रत्यक्ष अनुभवावर आहे.
यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्
नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य
पुनरागमनं कुतः ॥
1. लोकायत (चार्वाक) म्हणजे काय?
• 'लोकायत' म्हणजे लोकांमध्ये प्रचलित असलेले तत्वज्ञान.
• 'चार्वाक' हे प्रमुख प्रवर्तक मानले जातात.
• हे तत्वज्ञान भौतिकवादी (Materialistic) आणि नास्तिक (Atheistic) आहे.
• याला 'नास्तिकांचा नास्तिक' असेही म्हटले जाते.
2. ज्ञानमीमांसा (Epistemology)
लोकायत तत्वज्ञानानुसार केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण (इंद्रियांनी अनुभव) हेच खरे ज्ञानाचे साधन आहे.
प्रमाण:
फक्त प्रत्यक्ष (इंद्रियांनी जाणणे)
3. तत्वमीमांसा (Metaphysics)
• जग हे चार महाभूतांनी बनलेले आहे – पृथ्वी, आप, तेज, वायु.
• चैतन्य हे शरीराच्या संघटनातून निर्माण होते, जसे मद्य हे द्रव्यांच्या संयोगातून तयार होते.
• आत्मा, ईश्वर, परलोक, कर्म, पुनर्जन्म यांचा लोकायत मतानुसार निषेध.
पृथ्वी
आप
तेज
वायु
4. नीतिशास्त्र (Ethics)
• जीवनाचे एकमेव ध्येय म्हणजे सुख.
• इहवादी (या जगातील) सुखासाठी प्रयत्न करावा.
• परलोक नाही, त्यामुळे पाप-पुण्य, धर्म-अधर्म हे काल्पनिक आहेत.
• 'यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्...' हेच जीवनसूत्र.
5. सामाजिक दृष्टिकोन
• समाजातील रूढी, परंपरा, कर्मकांड यांचा लोकायत तत्वज्ञान विरोध करते.
• जातिभेद, अंधश्रद्धा, यज्ञ, हवन यांसारख्या गोष्टींना अवैज्ञानिक मानते.
• व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि तर्कबुद्धीला महत्व देतो.
6. चार्वाकांचे प्रमुख सिद्धांत
ईश्वर नाही – सृष्टीची निर्मिती कोणत्याही ईश्वराने केलेली नाही.
परलोक नाही – मरणानंतर शरीर नष्ट होते आणि सर्व काही संपते.
कर्मसिद्धांत नाही – कर्मांचे फळ या जगात किंवा परलोकात मिळत नाही.
वेद अप्रामाण्य – वेद हे मनुष्यकृत आहेत, त्यामुळे त्यांना प्रमाण मानू नये.
7. चार्वाक तत्वज्ञानाचे मूल्यांकन
गुण
✓ तर्कशुद्ध आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन
✓ अंधश्रद्धा व कर्मकांड यांचा विरोध
✓ व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार
✓ प्रत्यक्ष अनुभवावर भर
मर्यादा
✗ नीतिमत्तेचा अभाव
✗ अध्यात्म व नैतिक मूल्यांचा अभाव
✗ केवळ भौतिक सुखावर भर
निष्कर्ष
लोकायत (चार्वाक) तत्वज्ञान हे प्राचीन भारतातील एक निर्भीड, तर्कवादी आणि भौतिकवादी विचारप्रवाह आहे. याने पारंपरिक धार्मिक संकल्पनांना आव्हान दिले आणि माणसाला विचार करण्याचे स्वातंत्र्य दिले. आजही या तत्वज्ञानाचे अध्ययन केल्यास वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तर्कबुद्धी आणि सामाजिक सुधारणा यांना चालना मिळते.

प्रस्तावना

हजारो वर्षापूर्वी चार्वाक हा प्रखर बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि भौतिकवादी विचार भारतात निर्माण झाला होता. 'चार्वाक दर्शन' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या नास्तिक मताचा प्रवर्तक कोणी चार्वाक नावाची व्यक्ती असावी, असा एक समज आहे. वैदिक धर्माने चार्वाकांना नास्तिक ठरवले, तर ऐहिक सुखांत आनंद शोधल्यामुळे जैन, बुद्ध अशा श्रमण मार्गी दार्शनिकांनी चार्वाकांवर कठोर टिका केली.

चार्वाकांच्या कालखंडात भारतात अनेक महत्वाच्या सांस्कृतिक घटनां घडल्या. तो काळ असा होता, जेव्हा विचारवंत आणि दार्शनिक प्रश्न विचारत, अनुमान काढत आणि स्वतंत्रपणे मतभेद व्यक्त करत, नवीन पंथ आणि धर्मांना जन्म देत. चार्वाक मतानुयायी नामशेष झाले, परंतु त्यांचे विचार संपले नाही . त्याची शिकवण आणि तत्त्वज्ञान "लोकायत" या नावाप्रमाणेच संपूर्ण इतिहासात भारतीय मनामध्ये टिकून राहिले आहे. लोकांचाही हाच अनुभव आहे आणि म्हणूनच चार्वाकाच्या मताला 'लोकायत' असंही म्हणतात.

"इंद्रियसुखात काहीही चूक नाही. दुःखाशिवाय सुख मिळणे अशक्य असल्याने सुखाचा उपभोग घेणे आणि शक्यतो दु:ख टाळण्यातच शहाणपण आहे.", असे चार्वाकांचे मत होते. चार्वाकांनी हिंदू, बौद्ध, जैन अनेक प्रमाणित धार्मिक संकल्पना नाकारल्या, उदा.मृत्यूनंतरचे जीवन, पुनर्जन्म, संसार, कर्म आणि धार्मिक संस्कार.

जैन, बौद्ध, वैदिक या साऱ्यांची टीका सहन करत, खिल्ली उडवत चार्वाक भारतात हजारो वर्षे पसरतच राहिले.चार्वाक विचार सुखासाठी चोरी

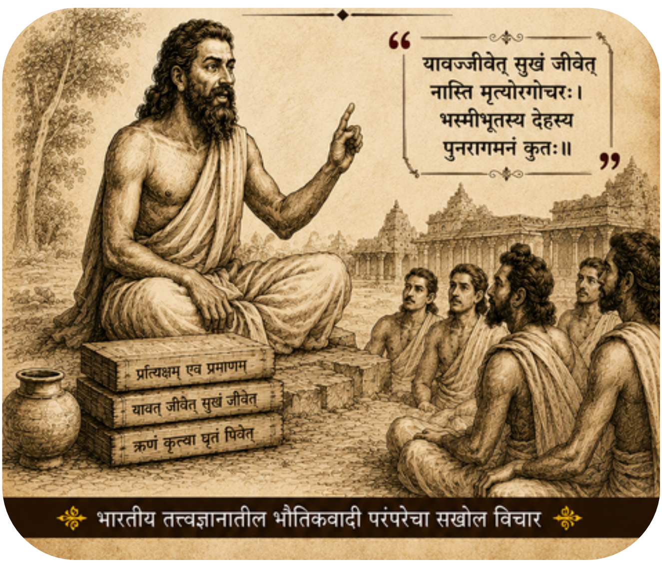
किंवा मद्यप्राशन योग्य नाही असे सांगून, हिंसेचा धिक्कार आणि शाकाहाराचे समर्थन करतो.

पौरोहित्यावर जगणाऱ्याची चार्वाकाने निंदा केली आहे. सुख मिळवण्यासाठी प्रामाणिक काम करावेत, काव्य, नृत्य, संगीत या कलाही हव्यात.राजकीय स्थैर्य हवे आणि स्वार्थीपणा नको, असा लोकायतिक विचार आहे.धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यापैकी मोक्ष हा परमपुरुषार्थ सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. चार्वाक दर्शनानुसार मोक्ष आणि धर्म नाकारून अर्थ आणि काम असे दोनच पुरुषार्थ मानीत होते

कृषिगोरक्षवाणिज्यदण्डनीत्यादिभिः बुधैः।
एतेरैव सदोपायैर्भोगाननुभवेद्भुवि ।।

“शहाण्या लोकांनी या पृथ्वीवर शेती, गोपालन (गायींचे रक्षण व संगोपन), व्यापार आणि राज्यव्यवस्था (दण्डनीती) इत्यादी योग्य उपायांनी धन कमावून सुखोपभोग घ्यावेत.” असे लोकायतिक दर्शन सांगते.

चार्वाक म्हणतो की, “आकारामुळे निराकाराचा भास होतो, निराकार असे काही नाही, फक्त आकारच आहे. ध्वनीमुळे शांतता होती असे वाटते, शांतता असे काही नाही.”

१. नामकरण

- **क्रांतिकारक दर्शन**: भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात लोकायत (ज्याला चार्वाक दर्शन म्हणूनही ओळखले जाते) हे अत्यंत वेगळे, धाडसी आणि क्रांतिकारक दर्शन मानले जाते.
- **इहलोकवादी दृष्टिकोन**: इतर भारतीय दर्शने जिथे परलोक, आत्मा, मोक्ष आणि ईश्वराभोवती फिरतात, तिथे लोकायत पूर्णपणे इहलोकवादी (याच जगाला मानणारे) आणि भौतिकवादी (Materialistic) विचार मांडते.
- **शब्दाचा अर्थ**: 'लोकायत' या शब्दाचा अर्थ 'लोकांमध्ये पसरलेले' किंवा 'याच जगाशी (लोकाशी) आयत (जोडलेले)' असा होतो. या दर्शनाच्या अनुयायांना 'लोकायतिक' असेही म्हटले जाते.
- **नावाची उत्पत्ती:** प्राचीन काळी चार्वाक नावाच्या ऋषींनी या विचारांचा प्रसार केला, म्हणून याला चार्वाक दर्शन म्हणतात. 'चार्वाक' शब्दाची उत्पत्ती दोन प्रकारे सांगितली जाते:
- **चारू + वाक्:** 'चारू' म्हणजे गोड किंवा सुंदर आणि 'वाक्' म्हणजे वाणी. सामान्य जनतेला ऐकायला अतिशय गोड वाटणारे (स्वर्ग-नरकाच्या भीतीतून मुक्त करणारे) विचार मांडल्यामुळे हे नाव पडले.
- **चर्व (चघळणे/खाणे)**: 'चर्व' म्हणजे खाणे-पिणे आणि मौज करणे. "यावज्जीवं सुखं जीवेत्" (जोपर्यंत जगाल तोपर्यंत सुखात जगा) असा संदेश देणारे विचार असल्याने याला चार्वाक म्हणतात.

२. लोकायत दर्शनाचे चार वैचारिक स्तंभ (प्रमुख सिद्धांत)

चार्वाक दर्शन प्रामुख्याने चार महत्त्वाच्या वैचारिक स्तंभांवर उभे आहे:

अ) प्रमाण विचार (Epistemology): केवळ 'प्रत्यक्ष' हेच प्रमाण

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणम्: लोकायत मतानुसार, आपण आपल्या डोळ्यांनी जे पाहू शकतो किंवा इंद्रियांनी ज्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊ शकतो, तेच सत्य आहे. चार्वाक केवळ 'प्रत्यक्ष' (Perception) हेच ज्ञानाचे वैध साधन स्वीकारतात.

अनुमान आणि शब्दांचा निषेध: जे डोळ्यांना दिसत नाही (उदा. स्वर्ग, नरक, देव), त्याचा केवळ अनुमानावरून किंवा वेदांसारख्या ग्रंथांमधील शब्दांवर विश्वास ठेवून स्वीकार केला जाऊ शकत नाही, कारण अनुमान काही वेळा चुकीचे ठरू शकते. प्रत्यक्षाव्यतिरिक्त दुसरे कोणतेही प्रमाण नसल्यामुळे पुढील चर्चेला जागाच उरत नाही, असे ते मानतात.

ब) तत्त्व विचार (Metaphysics): चारच महाभूते आणि स्वभाववाद

चार भौतिक घटक: पारंपरिक भारतीय तत्त्वज्ञान ५ महाभूते मानते (पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश). परंतु, लोकायत तत्त्वज्ञानाने आकाश (Space) हे महाभूत नाकारले, कारण त्याचे प्रत्यक्ष डोळ्यांनी ज्ञान होत नाही.

सृष्टीची निर्मिती: हे संपूर्ण जग केवळ पृथ्वी, आप (जल), तेजस (अग्नी) आणि वायू या चार दृश्यात्मक भौतिक घटकांच्या वेगवेगळ्या प्रमाणातील नैसर्गिक संयोगातून बनले आहे.

स्वभाववाद: विश्वातील वैविध्य (कोणी सुखी, कोणी दुःखी असणे) हे कोणत्याही 'अदृष्ट' (पूर्वकर्माचे फळ) यावर आधारित नसून तो केवळ गोष्टींचा अंगभूत स्वभाव आहे. बृहस्पती म्हणतात:

अङ्गं उष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथानिलः । वर स्वभावत्तव्यवस्तुः ॥

(अर्थ: अग्नी उष्ण असतो, पाणी थंड असते आणि वारा शीतल असतो. हे सर्व कोणी बनवलेले नसून प्रत्येक गोष्ट तिच्या स्वभावामुळेच अशी कार्य करते.)

क) चैतन्य किंवा जाणीव (Consciousness): देहात्मवाद

तांबूल न्याय व किण्वन पद्धती: "जर जग फक्त जड वस्तूंनी बनले आहे, तर माणसाच्या शरीरात जाणीव कुठून येते?" यावर चार्वाकांनी व्यावहारिक उत्तर दिले आहे. ज्याप्रमाणे विड्याचे पान, सुपारी, कात आणि चुना यांपैकी कोणामध्येही स्वतंत्रपणे 'लाल रंग' नसतो, पण ते एकत्र चघळल्यास लाल रंग तयार होतो; किंवा ज्याप्रमाणे मद्य बनवण्याच्या पदार्थांमधून (किण्वन प्रक्रियेतून) नशा उत्पन्न होते, अगदी तसेच चार भौतिक भूते एकत्र आली की शरीरात 'चैतन्य' निर्माण होते.

देहात्मवाद: शरीर म्हणजेच आत्मा असून शरीरावेगळा कोणताही स्वतंत्र, अमर किंवा शाश्वत आत्मा अस्तित्वात नाही. शरीर नष्ट झाल्यावर चैतन्याचाही अंत होतो.

·**सामानाधिकरण्य**: शरीराच्या भौतिक स्थितीमुळे आपण "मी लठ्ठ आहे", "मी सडपातळ आहे" किंवा "मी काळा आहे" असे प्रयोग करतो. "माझे शरीर" (मम शरीरम्) हा प्रयोग केवळ व्यावहारिक बोलण्याचा एक औपचारिक किंवा दुय्यम प्रकार आहे, ज्याप्रमाणे 'राहूचे मस्तक' म्हटले जाते (जरी राहू म्हणजेच मस्तक आहे, तरी लोक त्यात भेद असल्यासारखे बोलतात).

ड) सुखवाद (Hedonism)

दोनच पुरुषार्थ श्रेष्ठ: चार्वाक मतानुसार केवळ अर्थ (संपत्ती मिळवणे) आणि काम (सुखांचा उपभोग घेणे) हे दोनच पुरुषार्थ श्रेष्ठ आहेत; ते धर्म आणि मोक्ष मानत नाहीत.

सुख उपभोगणे हेच ध्येय: तरुणीला आलिंगन दिल्याने मिळणारे सुख हेच जीवनाचे खरे उद्दिष्ट आहे. भविष्यातील काल्पनिक सुखासाठी (स्वर्गासाठी) वर्तमानातील प्रत्यक्ष सुख नाकारणे मूर्खपणाचे आहे. जरी जीवन दुःखाशी

जोडलेले असले, तरी ज्याप्रमाणे लोक माशांमधील काटे काढून मासे खातात किंवा धान्यातील भुसा काढून तांदूळ घेतात, त्याप्रमाणे दुःखावर उपाय शोधून सुख उपभोगले पाहिजे.

लोकायत दर्शनाचे प्रसिद्ध सुत्रः

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

(अर्थः जोपर्यंत जगाल तोपर्यंत सुखाने व आरामात जगा, कारण मृत्यू हा अटळ आहे, तो सर्वांनाच येणार आहे. एकदा का हा देह जळून राख झाला, की तो पुन्हा या जगात परत येत नाही.)

३. चार्वाकांचे मूलभूत सिद्धांत आणि व्याख्या

लोकायत दर्शनाने पारंपरिक संकल्पनांना अत्यंत व्यावहारिक आणि साधे अर्थ दिले आहेतः

दुःख (नरक): काटे टोचल्यामुळे किंवा काटेरी गोष्टींमुळे होणारी साधी शारीरिक वेदना म्हणजेच नरक/दुःख होय.

ईश्वर (परमेश्वर): ईश्वर नावाचा कोणताही अलौकिक नियंता नाही. जगात प्रत्यक्ष लोकप्रिय असलेला आणि शासन करणारा राजा हाच ईश्वर होय.

·मोक्ष (मुक्ती): ज्ञानामुळे मुक्ती मिळत नाही, तर केवळ शरीराचा मृत्यू होणे म्हणजेच मोक्ष होय.

४ .वैदिक विधी, कर्मकांड आणि ग्रंथांवर चार्वाकांचे आक्षेप

बृहस्पती आणि चार्वाकांनी तत्कालीन वैदिक कर्मकांडांवर घणाघाती टीका केलीः

उपजीविकेचे साधनः अग्निहोत्र, तिन्ही वेद शिकणे, त्रिदंड धारण करणे आणि अंगाला राख फासणे – या गोष्टी केवळ बुद्धी आणि पुरुषार्थ नसलेल्या लोकांच्या उपजीविकेसाठी (पोट भरण्यासाठी) बनवल्या गेल्या आहेत. वेद रचणारे लोक हे वेडे, लबाड आणि राक्षस (भण्ड, धूर्त, निशाचर) होते.

यज्ञबळीवर प्रश्न: जर ज्योतिष्टोम यज्ञात मारलेला प्राणी थेट स्वर्गात जातो, तर यज्ञ करणारा यजमान स्वतःच्या पित्यालाच यज्ञात का मारत नाही?

श्राद्धविधीवर आक्षेप: जर मृत्यूनंतरच्या विधींमुळे (श्राद्धाने) मृत व्यक्तीची तृप्ती होत असेल, तर विझलेल्या दिव्यामध्ये तेल टाकून उसकी ज्योत पुन्हा पेटली पाहिजे. जर स्वर्गात अन्न पोहोचू शकते, तर तळमजल्यावरून वरच्या मजल्यावरील लोकांसाठी खालीच अन्न का दिले जात नाही? प्रवासाला निघणाऱ्यांना सोबत अन्न देण्याची गरज काय? कारण घरी केलेल्या श्राद्धानेच जर त्यांची भूक भागणार असेल, तर वाटेत अन्न देणे व्यर्थ आहे.

वेदांमधील परस्परविरोधी विधाने व चुका:

कर्मकांडातील दोषः तैत्तिरीय संहितेत निर्जीव गोष्टींना उद्देशून विधाने आहेत (उदा. "हे औषधी वनस्पतींनो! माझे रक्षण करा", "हे वस्तऱ्या! इजा करू नकोस", "हे दगडांनो! ऐका") जी तर्कसंगत नाहीत . तसेच "रुद्र एकच आहे" आणि "पृथ्वीवर हजारो रुद्र आहेत" अशी परस्परविरोधी विधाने आहेत .

ज्ञानकांडातील दोष: तैत्तिरीय उपनिषदात भृगूला प्रथम 'अन्न हे ब्रह्म' आणि नंतर 'प्राण हे ब्रह्म' असे समजले, जे चार्वाकांच्या मते दोन्ही खोटे आहे . छान्दोग्य उपनिषद "आत्मा एकच आहे" म्हणते, तर कठोपनिषद "दोन आत्मे आहेत" असे सांगते, जे पूर्णपणे परस्परविरोधी आहे .

५. लोकायत दर्शनाचा इतिहास आणि प्रमुख ग्रंथ

लोकायत दर्शनाचा एकही मूळ पद्धतशीर ग्रंथ आज संपूर्ण स्वरूपात उपलब्ध नाही. त्यांचे विचार प्रामुख्याने विरोधकांनी (जैन, बौद्ध आणि वैदिक विद्वानांनी) खंडन करण्यासाठी ग्रंथात दिलेल्या 'पूर्वपक्ष' (विरोधी मत) संदर्भांवरून समजतात.

लोकायत दर्शनाचे प्रमुख ग्रंथ:

१. **बार्हस्पत्य सूत्र (Barhaspatya Sutra)**: हा चार्वाक दर्शनाचा मूळ आणि पायाभूत ग्रंथ मानला जातो, जो ऋषी बृहस्पती यांनी लिहिला होता. हा ग्रंथ आज पूर्णपणे नष्ट झाला आहे.

२. **तत्त्वोपप्लवसिंह (Tattvoplavasimha)**: हा लोकायत परंपरेतील एकमेव उपलब्ध स्वतंत्र ग्रंथ आहे. ८ व्या किंवा ९ व्या शतकात जयराशी भट्ट यांनी हा लिहिला. १९२६ मध्ये गुजरातच्या पाटण येथील जैन ज्ञानभंडारातून याचे हस्तलिखित सापडले आणि १९४० मध्ये ते प्रकाशित झाले. याचा अर्थ "सर्व तत्त्वांचा संहार करणारा सिंह" असा असून यात चार्वाकांच्या 'प्रत्यक्ष प्रमाणावरही' हल्ला करून कट्टर संशयवाद (Radical Skepticism) मांडला आहे.

सर्वदर्शनसंग्रह (Sarvadarsanasamgraha): १४ व्या शतकात विजयनगर साम्राज्यातील महान विद्वान माधवाचार्य यांनी हा ग्रंथ लिहिला. यात १६ प्रमुख दर्शनांची माहिती असून सुरुवातच 'चार्वाक दर्शन' या पहिल्या प्रकरणाने होते.

६.‘सर्वदर्शनसंग्रह’ या ग्रंथातील ‘लोकायत दर्शना’बाबतची उद्धरणे

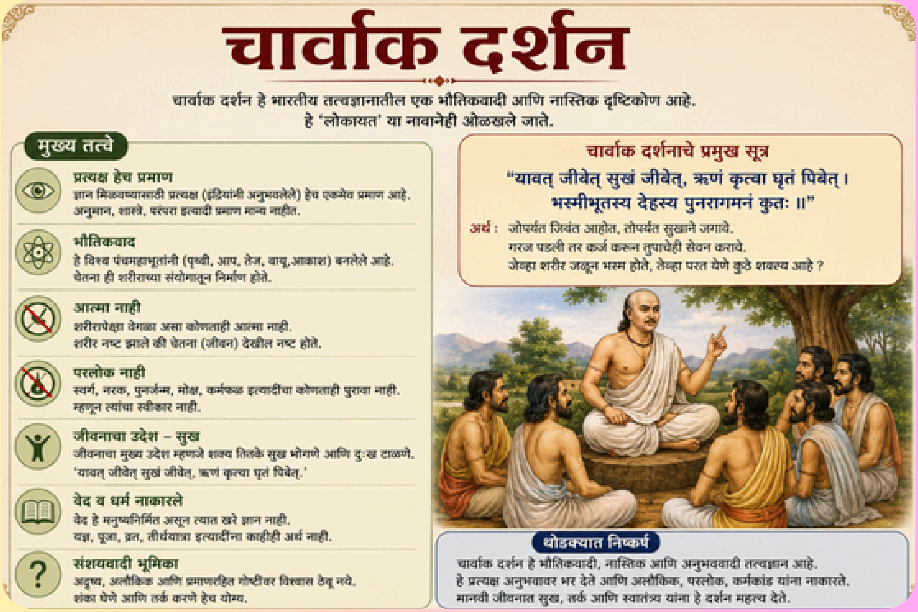
संस्कृत श्लोक	सुबोध मराठी अनुवाद
तदेतत्सर्वं बहस्पतिनाप्युक्तम् - न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥१॥	श्लोक १: स्वर्ग नाही, मोक्ष नाही आणि परलोकात जाणारा असा कोणताही आत्मा नाही. तसेच वर्णाश्रम व्यवस्थेनुसार सांगितलेली कर्मकांडे कोणतेही पारलौकिक फळ देत नाहीत.
अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातृनिर्मिता ॥२॥	श्लोक २: अग्निहोत्र यज्ञ करणे, तिन्ही वेद (पठण करणे), त्रिदण्ड धारण करणे आणि शरीराला भस्म फासणे—ही सर्व बुद्धी आणि पराक्रम नसलेल्या आळशी माणसांच्या उपजीविकेची साधने आहेत.
पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥३॥	श्लोक ३: ज्योतिष्टोम यज्ञात बळी दिलेला पशु जर थेट स्वर्गात जात असेल, तर यज्ञ करणारा यजमान (त्याला स्वर्ग मिळावा म्हणून) स्वतःच्या पित्याचाच बळी का देत नाही?
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम् । निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः प्रज्वलयेच्छिखाम् ॥४॥	श्लोक ४: जर श्राद्ध घातल्याने मृत प्राण्यांची/ व्यक्तींची भूक भागत असेल, तर विझून गेलेल्या दिव्यामध्ये तेल ओतल्याने त्याची ज्योत पुन्हा पेटायला हवी.
गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् । गेहस्थकृतश्राद्धेन पथि तृप्तिरवारिता ॥५॥	श्लोक ५: परगावी प्रवासाला जाणाऱ्या माणसाला सोबत शिदोरी (अन्न) देण्याची काहीच गरज नाही; कारण घरात बसलेल्या नातेवाईकांनी त्याच्या नावाने केलेल्या श्राद्धानेच वाटेत त्याचे पोट भरायला हवे.
स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥६॥	श्लोक ६: इथे पृथ्वीवर दान केल्याने जर स्वर्गात बसलेल्या मृतांची तृप्ती होते, तर मग घराच्या गच्चीवर किंवा माडीवर बसलेल्या माणसाला खाली बसूनच जेवण का दिले जात नाही?

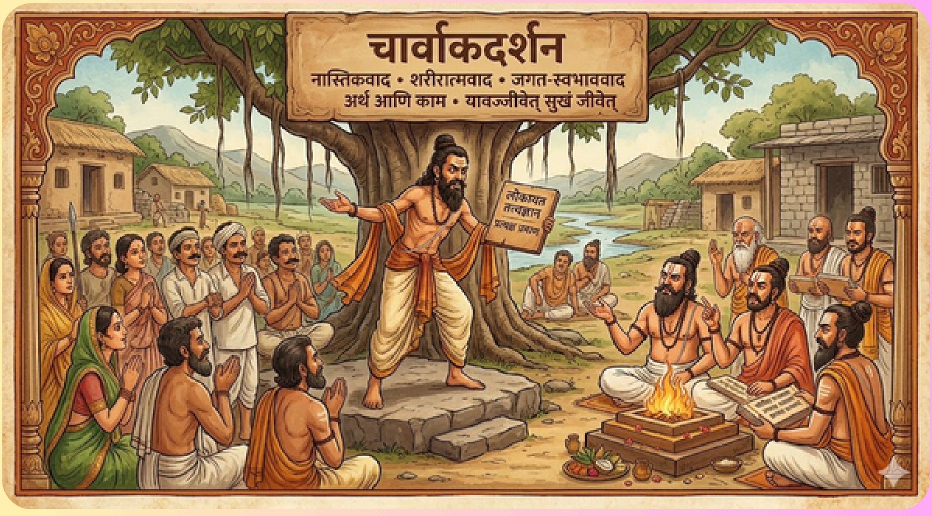
संस्कृत श्लोक	सुबोध मराठी अनुवाद
यावज्जीवेत्सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥७॥	श्लोक ७: जोपर्यंत आयुष्य आहे तोपर्यंत सुखाने जगा, अगदी कर्ज काढूनही तूप प्या (उपभोग घ्या). कारण हे शरीर एकदा जळून राख झाल्यावर ते पुन्हा या जगात परत कसे येणार?
यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेव विनिर्गतः । कस्माद्भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥८॥	श्लोक ८: देहातून बाहेर पडून आत्मा जर दुसऱ्या लोकात (परलोकात) जातो, तर मग आपल्या नातेवाईकांच्या प्रेमापोटी तो पुन्हा इथे परत का येत नाही?
ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहिस्त्विह । मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते क्वचित् ॥९॥	श्लोक ९: म्हणूनच, मृतांसाठी केली जाणारी ही सर्व श्राद्धादी प्रेतकार्ये पुरोहितांनी केवळ स्वतःच्या उपजीविकेसाठी तयार केली आहेत, यात दुसरे कोणतेही तथ्य नाही.
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः । जर्भरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥१०॥	श्लोक १०: वेदांची निर्मिती करणारे दुसरे कोणी नसून भोंदू, धूर्त आणि निशाचर (लबाड) लोक होते. वेदांमधील 'जर्भरी-तुर्फरी'सारखे गूढ व क्लिष्ट शब्द म्हणजे या पंडितांची केवळ अर्थहीन बडबड आहे.
अश्वस्यात्र ही शिश्नं तु पत्नीग्राह्यं प्रकीर्तितम् । भण्डैस्तद्वत्परं चैव ग्राह्यजातं प्रकीर्तितम् । मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमीरितम् ॥११॥	श्लोक ११: (अश्वमेध यज्ञात) घोड्याचे लिंग राणीने ग्रहण करावे अशा प्रकारच्या अश्लील प्रथा याच भोंदू लोकांनी सुरू केल्या; तसेच यज्ञाच्या नावाखाली मांस खाण्याची प्रथा निशाचरांनी (स्वार्थी लोकांनी) सुरू केली.

७. लोकायत दर्शनाचा ऐतिहासिक कालपट (Timeline)

कालखंड	प्रमुख घटना आणि संदर्भ
प्राचीन काळ (इ.स.पूर्व १००० - ६००)	* वैदिक यज्ञांच्या कर्मकांडाला विरोध करत ऋषी बृहस्पती आणि त्यांच्या शिष्यांनी 'बार्हस्पत्य सूत्रे' लिहिली. * ऋग्वेदात आणि उपनिषदांमध्ये देवांना न मानणाऱ्या 'अश्रद्ध' लोकांवर टीकेचे उल्लेख आढळतात.
श्रमण युग (इ.स.पूर्व ६ वे शतक)	* बुद्ध आणि महावीरांचा काळ. * अजित केशकंबली सारख्या आद्य-भौतिकवाद्यांचा उदय झाला, ज्यांना बौद्ध ग्रंथांत 'उच्छेदवादी' म्हटले आहे. बौद्ध धम्माच्या 'सामञ्ञफल सुत्त' आणि जैन ग्रंथांमध्ये लोकायत मतांचे विस्तृत उल्लेख आहेत. हा लोकायत दर्शनाचा सुवर्णकाळ होता.
महाकाव्य व राज्यशास्त्र काळ (इ.स.पूर्व ४ थे शतक ते इ.स. २ रे शतक)	* कौटिल्य: आपल्या 'अर्थशास्त्रात' लोकायताचा समावेश 'आन्वीक्षिकी' (तर्कशास्त्राच्या प्रमुख शाखांमध्ये) केला. * रामायण: 'जाबाली ऋषी' रामचंद्रांना वनवासातून परत आणण्यासाठी चार्वाक पद्धतीचा व्यावहारिक सल्ला देतात. * महाभारत: 'चार्वाक' नावाच्या राक्षसाची कथा येते, जो युधिष्ठिराच्या राज्याभिषेकावेळी ब्राह्मणांच्या वेषात येऊन युद्धातील हिंसेचा निषेध करतो.
मध्ययुगीन काळ (इ.स. ८ वे ते १४ वे शतक)	* जयराशी भट्टांनी 'तत्त्वोपप्लवसिंह' तर माधवाचार्यांनी 'सर्वदर्शनसंग्रह' लिहिला. * या काळानंतर लोकायत दर्शन संस्थात्मक दृष्ट्या लुप्त झाले.
आधुनिक पुनर्शोध (वर्ष १९२६)	* गुजरातच्या जैन ग्रंथालयातून 'तत्त्वोपप्लवसिंह' हस्तलिखिताचा शोध लागला आणि लोकायत दर्शनाचा अभ्यास सुरू झाला.

लोकायत दर्शन

चार्वाक दर्शन
चार्वाक दर्शन हे भारतीय तत्वज्ञानातील एक भौतिकवादी आणि नास्तिक दृष्टिकोण आहे.
हे 'लोकायत' या नावानेही ओळखले जाते.
मुख्य तत्वे
प्रत्यक्ष हेच प्रमाण
ज्ञान मिळवण्यासाठी प्रत्यक्ष (इंद्रियांनी अनुभवलेले) हेच एकमेव प्रमाण आहे.
अनुमान, शास्त्रे, परंपरा इत्यादी प्रमाण मान्य नाहीत.
भौतिकवाद
हे विश्व पंचमहाभूतांनी (पृथ्वी, आप, तेज, वायू,आकाश) बनलेले आहे.
चेतना ही शरीराच्या संयोगातून निर्माण होते.
आत्मा नाही
शरीरापेक्षा वेगळा असा कोणताही आत्मा नाही.
शरीर नष्ट झाले की चेतना (जीवन) देखील नष्ट होते.
परलोक नाही
स्वर्ग, नरक, पुनर्जन्म, मोक्ष, कर्मफळ इत्यादींचा कोणताही पुरावा नाही.
म्हणून त्यांचा स्वीकार नाही.
जीवनाचा उद्देश – सुख
जीवनाचा मुख्य उद्देश म्हणजे शक्य तितके सुख भोगणे आणि दुःख टाळणे.
'यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्.'
वेद व धर्म नाकारले
वेद हे मनुष्यनिर्मित असून त्यात खरे ज्ञान नाही.
यज्ञ, पूजा, व्रत, तीर्थयात्रा इत्यादींना काहीही अर्थ नाही.
संशयवादी भूमिका
अदृश्य, अलौकिक आणि प्रमाणरहित गोष्टींवर विश्वास ठेवू नये.
शंका घेणे आणि तर्क करणे हेच योग्य.
चार्वाक दर्शनाचे प्रमुख सूत्र
"यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥"
अर्थ : जोपर्यंत जिवंत आहोत, तोपर्यंत सुखाने जगावे.
गरज पडली तर कर्ज करून तुपाचेही सेवन करावे.
जेव्हा शरीर जळून भस्म होते, तेव्हा परत येणे कुठे शक्य आहे ?
थोडक्यात निष्कर्ष
चार्वाक दर्शन हे भौतिकवादी, नास्तिक आणि अनुभववादी तत्वज्ञान आहे.
हे प्रत्यक्ष अनुभवावर भर देते आणि अलौकिक, परलोक, कर्मकांड यांना नाकारते.
मानवी जीवनात सुख, तर्क आणि स्वातंत्र्य यांना हे दर्शन महत्व देते.

चार्वाकदर्शन
नास्तिकवाद • शरीरात्मवाद • जगत-स्वभाववाद
अर्थ आणि काम • यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्
लोकायत तत्वज्ञान

ग्रंथ नष्ट होण्याची कारणे:

राजाश्रयाचा अभाव आणि विरोध: बौद्ध, जैन आणि सनातन वैदिक धर्मातील विद्वानांनी चार्वाक मताला 'अनैतिक' ठरवले, ग्रंथांचे जतन थांबले आणि ते नष्ट करण्यात आले .

तोंडी परंपरेचा अभाव: भारतात ज्ञान गुरू-शिष्य परंपरेने तोंडी टिकून राहिले, पण चार्वाक मठांची साखळी विरोधामुळे टिकू शकली नाही.

८. लोकायत विरुद्ध आस्तिक दर्शने (थोडक्यात तुलना)

वैचारिक मुद्दा	लोकायत (चार्वाक) दर्शन	आस्तिक दर्शने (उदा. न्याय, वेदांत)
जगाची निर्मिती	भौतिक घटकांच्या नैसर्गिक संयोगाने (स्वभाववाद)	ईश्वराची इच्छा किंवा कर्माचा सिद्धांत
आत्मा	शरीर म्हणजेच आत्मा (मृत्यूनंतर काही उरत नाही)	शरीर वेगळे आणि आत्मा अमर असतो
परम ध्येय (पुरुषार्थ)	अर्थ आणि काम (याच जन्मात सुख मिळवणे)	धर्म, अर्थ, काम आणि अंतिम ध्येय 'मोक्ष'
ज्ञानाचे साधन	केवळ प्रत्यक्ष अनुभव	प्रत्यक्ष, अनुमान, आणि शब्द (वेद प्रामाण्य)

९. आस्तिक दर्शने आणि विद्वानांनी केलेले चार्वाक मताचे खंडन

लोकायत दर्शनाच्या संकल्पनांवर आस्तिक दर्शनांनी (विशेषतः न्याय आणि वेदांत दर्शन) अत्यंत तर्कशुद्ध आक्षेप घेतले आहेत:

अ) 'केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण' यावर आक्षेप (न्याय दर्शन आणि वाचस्पती मिश्रा)

·**व्यवहार अशक्य होईल**: न्याय सूत्रांचे अभ्यासक म्हणतात की केवळ डोळ्यांनी दिसणाऱ्या गोष्टी खऱ्या मानल्या तर मानवी जीवन आणि रोजचा व्यवहार ठप्प होईल. डोंगराच्या पलीकडचा धूर पाहून आपण 'आग' असल्याचा अंदाज (अनुमान) लावतो. जर प्रत्यक्ष दिसेपर्यंत आग मानली नाही, तर माणूस आगीत जळून मरेल. आपण जेवतो कारण भूतकाळातील अनुभवावरून 'अनुमान' असते की जेवल्याने भूक भागेल.

आत्मव्याघात (स्वतःच्याच पायावर कुऱ्हाड): "अनुमान हे प्रमाण नाही" हे विधान सिद्ध करण्यासाठी सुद्धा चार्वाकांना 'अनुमान' आणि 'तर्क' याचाच आधार घ्यावा लागतो. म्हणजेच अनुमानाचे खंडन करण्यासाठीही अनुमानाचाच वापर करावा लागतो.

वाचस्पती मिश्रांचा प्रहार: महान भाष्यकार वाचस्पती मिश्रा यांनी 'भामती' (ब्रह्मसूत्रशंकरभाष्यम् ३.३.५४) मध्ये चार्वाकांच्या हट्टीपणाचा निषेध करताना म्हटले आहे की, केवळ प्रत्यक्षाचा हट्ट धरणारा नास्तिक हा प्राण्यांपेक्षाही हिणकस (पशोरपि पशुः) आहे. प्राणीसुद्धा काय चांगले आणि काय वाईट हे ओळखून हिरव्या गवताकडे जातात आणि काटेरी जमिनीपासून दूर राहतात. जर चार्वाक शब्द प्रमाण मानत नाहीत, तर त्यांनी इतरांशी बोलण्यासाठी शब्दांचा वापरच करू नये, कारण शब्दाचा अर्थ प्रत्यक्षाद्वारे ज्ञात होत नाही; अशा हट्टीपणामुळे चार्वाकाला याच जन्मात मूकपणा आणि निष्क्रियतेच्या रूपाने मोठा नरक भोगावा लागतो.

ब) 'सुखवादा'वर आक्षेप

आर्थिक व्यवस्था कोलमडेल: आस्तिकांनी व्यावहारिक प्रश्न विचारला की, जर प्रत्येक जण फक्त स्वतःच्या सुखाचा विचार करून कर्ज काढून तूप पिणार असेल आणि मृत्यूनंतर काही उरत नाही म्हणून ते परत करणार नसेल, तर जगात कर्ज देणारा कोणीच उरणार नाही आणि आर्थिक व्यवस्था कोलमडेल.

सुख-दुःखाचे नाते: वेदांत दर्शन सांगते की जगात असे कोणतेही भौतिक सुख नाही जे दुःख घेऊन येत नाही. जसे माशाचा काटेरी तुकडा खाताना काट्यांचे दुःख सहन करावे लागते, किंवा अति तूप खाल्ल्याने आजारपण येते. शहाणा माणूस क्षणिक सुखापेक्षा 'आत्यंतिक दुःख निवृत्ती'चा (मोक्षाचा) प्रयत्न करतो.

पशू आणि माणसातील फरक: केवळ शारीरिक सुखाचा उपभोग घेणे हे प्राण्यांचे लक्षण आहे. माणसाकडे 'विवेक' बुद्धी असल्याने त्याने केवळ काम आणि अर्थाच्या मागे न लागता 'धर्माचा' (कर्तव्य आणि नैतिकता) मार्ग स्वीकारला पाहिजे.

क) 'देहात्मवादा'चे खंडन

स्मृतीचा युक्तिवाद: न्यायभाष्यकार वात्स्यायनांनी सिद्ध केले की, जर शरीर म्हणजेच आत्मा असेल, तर माणसाला बालपणीच्या गोष्टी मोठेपणी आठवल्या नसत्या; कारण बालपणातील शरीर आणि मोठेपणीचे शरीर भौतिकदृष्ट्या पूर्णपणे बदललेले असते. स्मृती टिकून राहण्यासाठी शरीराव्यतिरिक्त एक शाश्वत 'आत्मा' असणे गरजेचे आहे.

१०. प्रमुख भौतिकवादी विचारवंत आणि संबंधित व्यक्तिमत्त्वे

१. महर्षी बृहस्पती आणि चार्वाक

·संबंध: परंपरेनुसार, महर्षी बृहस्पती हेच या विचारसरणीचे मूळ प्रवर्तक मानले जातात, तर 'चार्वाक' हे त्यांच्या प्रमुख शिष्याचे नाव होते किंवा या मताचा प्रसार करणाऱ्यांना दिलेली उपाधी होती.

दोन प्रवाह: पौराणिक कथेनुसार, देवगुरु बृहस्पती यांनी दैत्यांचा नाश करण्यासाठी त्यांना वेदविरोधी, यज्ञविरोधी 'चार्वाक शास्त्र' शिकवले जेणेकरून ते अधर्मी होऊन नष्ट व्हावेत. मात्र, वास्तववादी दृष्टिकोनातून बृहस्पती हे प्राचीन काळातील एक स्वतंत्र, बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारवंत होते, ज्यांनी विखुरलेल्या भौतिकवादी विचारांना सूत्रांच्या रूपात ('बृहस्पती सूत्र') एकत्र केले.

२. अजित केशकंबली (लोकायत दर्शनाचे 'ऐतिहासिक पूर्वज')

पार्श्वभूमी: इ.स.पूर्व ६ व्या शतकातील हे एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण विचारवंत असून ते बुद्ध आणि महावीर यांचे समकालीन होते. भारतात पद्धतशीर भौतिकवादाचा पाया घालणारे ते पहिले ज्ञात ऐतिहासिक दस्तऐवजीकरण असलेले तत्त्वज्ञ मानले जातात. बौद्ध साहित्यातील 'सामञ्ञफल सुत्त' मध्ये उल्लेखिलेल्या ६ प्रमुख 'श्रमण' विचारवंतांमध्ये त्यांचा समावेश आहे.

नावाचा इतिहास: 'केश' म्हणजे केस आणि 'कंबली' म्हणजे घोंगडी. ते मानवी केसांपासून विणलेली घोंगडी पांघरायचे. हे वस्त्र हिवाळ्यात प्रचंड थंड आणि उन्हाळ्यात अतिशय उष्ण व दुर्गंधयुक्त असायचे. अशा खडतर स्थितीत राहिल्याने त्यांना हे नाव पडले.

उच्छेदवाद (Annihilationism): अजित केशकंबली यांच्या तत्त्वज्ञानाला बौद्ध परंपरेत 'उच्छेदवाद' म्हटले गेले आहे, ज्याचा अर्थ 'मृत्यूनंतर सर्व काही नष्ट होते' असा होतो. त्यांच्या मते मृत्यू झाल्यानंतर शरीर जाळले की त्याचे चारही घटक (पृथ्वी, आप, तेज, वायू) आपापल्या मूळ तत्त्वात विलीन होतात आणि मानवी अस्तित्वाचा सर्वथा अंत होतो. त्यांनी आत्म्याचे अस्तित्व नाकारत 'तम्-जीवम्-तम्-सरीरम्-वाद' (जे शरीर आहे, तोच जीव आहे) हा विचार मांडला. पाप-पुण्य ही अंधश्रद्धा असून दानधर्म व यज्ञ विधी निव्वळ फसवणूक आहे, असे ते मानत. मृत्यू राजा असो वा रंक सर्वांना समान पातळीवर आणतो, हा त्यांचा पूर्ण समतावादी दृष्टिकोन होता.

चार्वाक दर्शनाशी साम्य व भेद: लोकायत दर्शन आणि अजित केशकंबली यांच्यात चतुर्महाभूतवाद आणि देहात्मवादाच्या बाबतीत पूर्ण वैचारिक एकरूपता आहे. मात्र मुख्य विरोधाभास असा होता की, अजित केशकंबली हे वैयक्तिक जीवनात विलासी नसून 'तपस्वी श्रमण' होते आणि त्यांनी अत्यंत खडतर, साधे जीवन जगले. याउलट नंतरच्या काळात लोकायत दर्शनाला केवळ विलासी 'सुखवाद' ("ऋण काढून तूप प्या") म्हणून रंगवले गेले, तसा उपदेश अजित यांनी केल्याची नोंद नाही.

लोकायत (चार्वाक) दर्शनाशी असलेले साम्य आणि योगदान

'चार्वाक' किंवा ‘लोकायत’ ही नावे या भौतिकवादी विचारसरणीसाठी रूढ झाली असली, तरी या दर्शनाचे सर्वात पहिले बीज अजित केशकंबली यांच्या तत्त्व-विचारांत सामावले आहे.

विचार पैलू	अजित केशकंबली यांचे मत	लोकायत (चार्वाक) दर्शन
मूलभूत तत्त्वे	चार जड तत्त्वे (पृथ्वी, आप, तेज, वायू).	चार जड तत्त्वे (आकाश तत्त्व नाकारले).
आत्म्याचे अस्तित्व	शरीरासोबतच आत्मा नष्ट होतो (उच्छेदवाद).	देहाव्यतिरिक्त स्वतंत्र आत्मा नाही (देहवाद).
परलोक व पुनर्जन्म	परलोक पूर्णपणे नाकारला.	"पुनरागमनं कुतः" (देह पुन्हा येत नाही).
यज्ञ व पुरोहितशाही	दान आणि यज्ञ म्हणजे ढोंग.	वेद आणि यज्ञ करणाऱ्यांवर कडक टीका.

३. महर्षी वात्स्यायन

भारतीय इतिहासात 'वात्स्यायन' नावाचे दोन मोठे विचारवंत झाले, ज्यांचा संबंध लोकायत दर्शनाशी येतो:

कामसूत्रकार वात्स्यायन: त्यांनी 'कामसूत्र' ग्रंथात 'काम' या पुरुषार्थाची मांडणी केली, ज्यामुळे ते चार्वाकांशी जुळणारे वाटतात. परंतु चार्वाक केवळ 'अर्थ' आणि 'काम' (द्विवर्ग) मानतात, तर वात्स्यायन धर्म, अर्थ आणि काम (त्रिवर्ग) यांचा समतोल मानतात. लोकायतांच्या "उद्या मिळणाऱ्या मोरापेक्षा आजचा पारवा बरा" या सुखाच्या अतिरेकी विचारावर आक्षेप घेत वात्स्यायन अत्यंत व्यावहारिक उत्तर देतात: "भिकारी मागणी करतील म्हणून कोणी अन्न शिजवायचे सोडत नाही, किंवा हरणे येथे येऊन पिके खाऊन टाकतील या भीतीने कोणी शेतात बियाणे पेरायचे सोडत नाही." म्हणजेच भविष्यातील संकटांच्या भीतीने माणसाने नैतिकतेने प्रयत्न करणे सोडू नये.

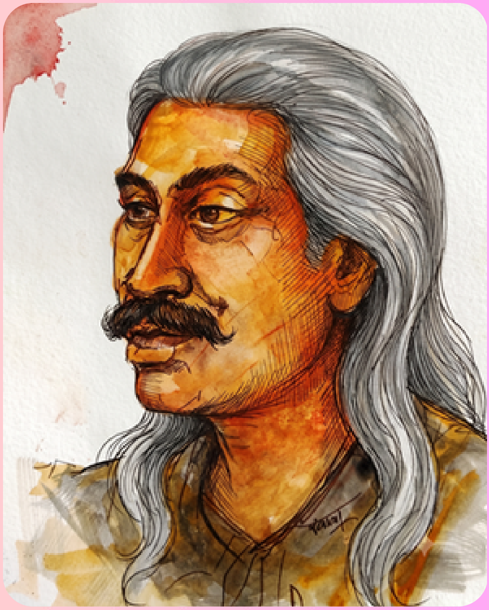
न्यायभाष्यकार वात्स्यायन (पक्षिलस्वामी): यांनी अक्षपाद गौतमांच्या 'न्यायसूत्रांवर' भाष्य लिहिले आणि चार्वाकांच्या 'देहात्मवादाचे' तर्कशुद्ध खंडन (स्मृतीच्या आधारे) केले.

लोकायत दर्शन आणि कामसूत्रकार वात्स्यायन यांच्यातील भेद

मुद्दा	लोकायत दर्शन	वात्स्यायन (कामसूत्र)
सुखाचा दृष्टिकोन	अनियंत्रित आणि एकमेव ध्येय (Extreme Hedonism)	नियंत्रित आणि कलात्मक आनंद (Refined/Balanced Pleasure)
नैतिकता (धर्म)	पूर्णपणे नाकारतात	समाजाच्या धारणेसाठी आवश्यक मानतात
जीवन पद्धती	कर्ज काढूनही सुख मिळवा	शिस्तबद्ध, सुसंस्कृत आणि नागरी जीवन (नागरकवृत्त)

लोकायत दर्शनाचे 'ऐतिहासिक पूर्वज'

महर्षी बृहस्पती

अजित केशकंबली

अजित केशकंबली

११.लोकायत दर्शनाचे महत्त्व आणि योगदान

जरी नंतरच्या काळात वैदिक विचारवंतांनी चार्वाक मताचे कडाडून खंडन केले, तरी भारतीय विचारसरणीत या दर्शनाचे योगदान अनन्यसाधारण आहे:

बुद्धीप्रामाण्यवाद आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन: या दर्शनाने आंधळ्या श्रद्धा, यज्ञ-यागातील प्राण्यांचे बळी आणि पुरोहितशाहीच्या शोषणाला पहिला मोठा धक्का दिला. केवळ अनुभवाला महत्त्व देण्याच्या वृत्तीमुळे यात प्राचीन विज्ञानाची बीजे आढळतात.

इतर दर्शनांना वैचारिक आव्हान: लोकायताने विचारलेल्या टोकदार आणि तर्कशुद्ध प्रश्नांमुळेच इतर आस्तिक दर्शनांना स्वतःचे सिद्धांत अधिक पक्के आणि परिपक्व करावे लागले.

इहवादी संदेश: लोकायत हे माणसाला काल्पनिक स्वर्गाच्या किंवा मृत्यूनंतरच्या भीतीच्या छायेत न जगवता, याच पृथ्वीवरचे व्यावहारिक जीवन अधिक विवेकवादी, समृद्ध आणि आनंदी बनवण्याचा संदेश देणारे प्राचीन इहवादी दर्शन आहे.

१२.निष्कर्ष

१.बुद्धिप्रामाण्यवाद व स्वतंत्र विचार: प्राचीन भारतातील वैचारिक मंथनाच्या काळात चार्वाक हा प्रखर भौतिकवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी विचार म्हणून पुढे आला.

२.परंपरांचे खंडन: वैदिक, जैन आणि बौद्ध या सर्व प्रमुख धार्मिक संकल्पना चार्वाकांनी पूर्णपणे नाकारल्या.उदा. मोक्ष, पुनर्जन्म, कर्मसिद्धांत, कर्मकांड आणि मरणोत्तर जीवन इ.

३.लोकायताचा सुखवाद: ऐहिक जीवनातील सुखोपभोग आणि दुःखाचा परिहार यालाच प्राधान्य दिले; म्हणूनच या लोकानुभवावर आधारलेल्या तत्त्वज्ञानाला 'लोकायत' म्हटले गेले.

४.केवळ दोन पुरुषार्थ: धर्म आणि मोक्ष नाकारून केवळ अर्थ (भौतिक समृद्धी) आणि काम (इंद्रियसुख व कला) हेच दोन पुरुषार्थ मानले.

५.सदाचारी व श्रमाधारित जीवन: लोकायत विचार अनैतिक नसून शेती, व्यापार, प्रामाणिक कष्ट, हिंसाविरोध, कलांचा आस्वाद आणि राजकीय स्थैर्य यांवर भर देणारा आहे.

६.केवळ भौतिक अस्तित्वाला मान्यता: निराकार किंवा अमूर्त संकल्पना नाकारून केवळ प्रत्यक्ष आकाराला आणि भौतिक घटकांनाच अंतिम सत्य मानले.

समारोप

लोकायत दर्शन हे भारतीय विचारसरणीला लागलेली 'तर्काची सणसणीत चपराक' होती. या चपराकीमुळेच सुस्तावलेले इतर पंथ जागे झाले आणि त्यांनी स्वतःला तार्किकदृष्ट्या प्रगल्भ केले. त्यामुळे भारतीय तत्त्वज्ञान जे आज जगात आपल्या अथांग तर्कशुद्धतेसाठी ओळखले जाते, त्याचे श्रेय अप्रत्यक्षपणे लोकायतांच्या आव्हानालाच जाते. ज्ञानमीमांसेच्या इतिहासात ही खरोखरच एक 'बहुमोल मानवी कामगिरी' आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१.‘आस्तिकशिरोमणी चार्वाक’, डॉ.आ.ह.साळुंके, लोकायत प्रकाशन.

२.‘चार्वाक: इतिहास आणि तत्त्वज्ञान’, प्रा. सदाशिव आठवले, प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई.

३.'वेध चार्वाकाचा', उदय कुमठेकर, प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

४.‘चार्वाक’, सुरेश द्वादशीवार, साधना प्रकाशन.

लेखक परिचय

प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी

नाव	:	प्रा. समीर रामचंद्र वैरागी
व्यवसाय	:	सहायक प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख (मराठी), राजपत्रित अधिकारी (म.शि.से.), गट –अ, महाराष्ट्र शासनाचे इस्माईल युसुफ महाविद्यालय, जोगेश्वरी(पूर्व), मुंबई – ६०.
शिक्षण	:	एम.ए., बी.एड., एम.फिल., नेट (जेआरएफ), सेट,
इतर शैक्षणिक अर्हता	:	वृत्तपत्रपदविका, भगवद्गीता पदविका, मोडी लिपी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, भारतीय ज्ञान परंपरा प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम